

ARKADY RZEGOCKI

MARIANAS ZDZIECHOWSKIS IR NACIONALIZMAS

XX amžius liks istorijoje paženklintas totalitarizmo ženklų: visuomeninių-politinių sistemų, kurių tikslas buvo sukurti naują žmogų, galintį kontroliuoti kiekvieną gyvenimo – tiek individualaus, tiek kolektyvinio – sritį. Vis dėlto XX amžiuje realizuotų sumanymų kilmė buvo kur kas senesnė. Net jeigu nepritartume garsiajai Karlo Popperio tezei¹ ir pripažintume, kad Platono ar Aristotelio suformuluoti dvidešimties amžių totalitarizmo pagrindai yra nepagrįsti, vis dėlto sunku nepripažinti, jog totalitariniai elementai Vakarų kultūroje išdygo gerokai iki XX amžiaus.

XX amžius taip pat surinko derlių procesų, prasidėjusių XVIII amžiuje, kai svarbiausias vaidmuo teko nacionalizmui. Nacionalizmas po Švietimo epochos, po Prancūzijos revoliucijos ir Napoleono karų, galiausiai po Abiejų Tautų Respublikos padalijimų tapo viena svarbiausių jėgų, apeliuojančių į individo ir kolektyvo vaizduotę². Čia linkstu prie kritiško nacionalizmo apibrėžimo, atitinkančio Mariano Zdziechowskio skelbtas pažiūras, – jis atskyrė nacionalizmą nuo patriotizmo kaip proceso, susijusio su šiuolaikinių visuomenių pradžia bei demokratijos raida.

Marianas Zdziechowski priklausė išvalgiausių mąstytojų kategorijai. Priklausė tiems išskirtiniams asmenims, kurių išvalgos ir įspėjimai pasirodė esą labai tikslūs³. Tyrinėdamas XVIII amžiuje prasidėjusius ar XIX amžiuje degeneruojančius procesus, Zdziechowski skelbė savo pesimistines vizijas, įspėjo dėl gresiančios katastrofos. Tapo vienu didžiausių

¹ K. Popper, *Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, t. 1, Warszawa: PWN, 1993.

² Plg.: Anderson, *Wspólnoty wyobrazone : rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków, Warszawa: Znak, 1997.

³ Plg.: J. Skoczyński, *Ludzie i idee. Szkice historyczno-filozoficzne*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 1999, p. 79–85; Cz. Miłosz, *Prywatne obowiązki*, Paryż, 1981, p. 240; J. Skoczyński, *Wartość pesymizmu. Studia i szkice o Marianie Zdziechowskim*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1994, p. 145–146.

totalitarinio mąstymo ir veiklos priešų, taip pat mąstymo, vedančio į tautos suabsoliutinimo sampratą, priešų. Žodžiu, Zdziechowski XIX a. pabaigos–XX a. pradžios audringu permainų laikotarpiu atsiskleidžia mums kaip mąstytojas, radikaliai nusistatęs prieš totalitarizmą, ypač bolševizmą ir nacionalizmą.

1923 m. vasario 8 d. žemdirbių suvažiavime Vilniuje Zdziechowski pateikė savąjį nacionalizmo vertinimą. Jis ilgai nesutiko skelbti referatą, susijusį su lenkų idėjos plėtote kresuose, nes taip suformuluotą temą laikė „tamsiu“ reikalu, kurį reikia tik atskleisti, o „tamsiu“ laikė todėl, kad tai siejosi su nacionalistiniu mąstymu. „Tamsia vadinu tą problemą, – kalbėjo Zdziechowski, – nes ji glaudžiau susijusi su tautiškumo klausimu. Šiandien, palaidų ir siautėjančių nacionalistinių geidulių ir gašlybių epochoje, kai „apsisprendimo“ šūkis žadina vis naujas, iki tol nežinomas tautes, o kiekviena tokia naujai gimusi tauta tampa nauja nelaimė žmonijai dėl to, kad jos apetitų, juo ragesnių, kuo nuopelnai mažesni, pasotinimas yra ne kas kita, kaip intelektualinės ir dvasinės pasaulio kultūros traukimasis atgal – šiandien nacionalizmas, kurį dera atskirti nuo patriotizmo, tapo tokia pat rykšte, kokia XVI ir XVII amžiuje buvo religinis fanatizmas. Taip pat naikina žmoguje moralinį pojūtį, veda prie masinių beprotybių ir platina brutalumą ...“⁴ Taigi Zdziechowski geismus ir veiksmų, vykdomų nacionalistinių idėjų vardu, padarinius lygina su religiniu fanatizmu. Taip, kaip naujųjų amžių religiniai karai vedė į daugelio kartų civilizacinių laimėjimų paneigimą, taip XIX ir XX amžiaus nacionalizmas veda į panašią degeneraciją, į žiaurų konkuravimą, reliatyvizmą, kur tautos gerovė iškeliamą aukščiau visko. Sykiu vilnietis profesorius labai tvirtai atskiria nacionalizmą nuo patriotizmo. Pastarasis reiškia savo tėvynės, savo krašto, savo valstybės meilę, tačiau išsaugo pagarbą ir kitoms kultūroms, valstybėms, taip pat išsaugo kritišką požiūrį į brangiausius dalykus.

Nacionalizmas, „W obliczu końca“ autoriaus nuomone, išstumia patriotizmą. Rašydamas apie plintantį kukluksklaną Jungtinėse Valstijose, Zdziechowski pasidalija karčiu patyrimu: „Bet ar ir mes neiname tuo pačiu keliu, pamiršdami, kad politinės žmogžudystės, nors atliekamos vadovaujantis ir geriausiomis paskatomis, nesiliauja buvusios nusikaltimai; jų vykdytojus pakeliame iki tautos didvyrių laipsnio, ir taip skatiname naujus pasikėsinimus prieš valstybės vadovus, jeigu jie dėl vienu ar kitų

⁴ M. Zdziechowski, *Widmo przyszłości*, Warszawa: Fronda, 1999, p. 11–12.

priežasčių mums nepatinka?“ Ir toliau tyčiojasi: „Tokiomis siaubingomis moralinio lygmens nuosmukio plačiuosiuose, deja, mūsų visuomenės sluoksniuose sąlygomis ne tik aš, bet, manau, joks veiklus politikas ir joks politinis mąstytojas neįstengs sukurti programos, apie kurią galėtų pasakyti, kad tai yra tikras vaistas nuo moraliai iškrypusio nacionalizmo nuniokojimo“⁵. „Iškrypęs nacionalizmas“ iškreipia protus ir sąžines, veda į visuomenės degeneraciją.

Ar tokiu atveju galima teigti, kad Zdziechowskiui buvo svetima tautos samprata? Tikrai ne. Ne vienas Zdziechowskio mąstymo principų rodo, kad XIX–XX amžių sandūroje senosios Abiejų Tautų Respublikos žemėse gyvavo dar visuotinai paplitęs tautos sąvokos supratimas, būdingas kitai epochai – epochai iki nacionalizmo, iki naujųjų amžių tautos sampratos susiformavimo. Kitais žodžiais tariant, sąsajos su Respublikos ar su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicijomis reiškė įsitikinimą, kad žodžio *tauta* reikšmė nėra siaurai etninė, kad tautiškumas gali būti suprantamas ir kitaip. Zdziechowskis pabrėžė, kad „Daugiatautis mūsų kraštas sudaro dalį istorinės Lietuvos ir mus – mano kartos žmones – išauklėjo kaip lietuvis, būtent ta prasme, kokia lietuvis buvo Mickevičius, kai šaukė: „Litwo, ojczyzna moja“ . <...> Ir jeigu mane šiandien kas paklaustų, kuo aš širdies gilumoje jaučiuosi, atsakyčiau, kad jaučiuosi esąs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pilietis, neatsiejamai susijęs su Lenkija. Kai matau čia, ant Pilies kalno, plevėsuojančią vėliavą su Ereliu ir be Vyčio, suvokiu tai tarsi man padarytą skriaudą“⁶. Tasai savosios tapatybės suvokimo būdas priartino Zdziechowską prie kitų asmenų, suvokiančių save esant piliečiais daugiatautio ir daugybės religijų politinio-geografinio darinio, kokia buvo Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, gyvenama lietuvių, baltarusių, lenkų, žydų, totorių, karaimų, vokiečių ir kitų.

Jozefas Mackievičius ar Liudvikas Abramovičius vadino save *krajowcais* ir turėjo viltį, kad šimtmetyje, kuriame nacionalizmas išskyrė ne tik atskiras teritorijas, miestelius, kaimus, netgi šeimas, galima sugrįžti prie koncepcijos, kai ekonominiai, istoriniai, geografiniai, galiausiai politiniai ryšiai, susiję su bendrų interesų ir bendros galingų kaimynų grėsmės jausmu, pasirodys esą svarbesni už siaurą etninį tautiškumo supratimą⁷.

⁵ *Ibid.*, p. 13.

⁶ *Ibid.*

⁷ Plg.: J. Mackiewicz, *Prawda w oczy nie kole*, Londyn: Kontra, 2002, p. 8 ir kt.

Puoselėjo viltį, kad ilgame istorijos procese susiformavę saitai, atsiradę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ribose, pasirodys tvirti ir XX amžiuje. Nors krajojcų mąstymas patyrė nesėkmę, ką tvirtai įrodė po Pirmojo pasaulinio karo atsiradusių tautinių valstybių politika, vis dėlto Respublikos, sudarytos iš Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, paveldas išgyveno stebėtinai ilgai – beveik šimtą metų po valstybės žlugimo; apie tai įtikinamai rašo ir amerikiečių istorikas Timothy Snyder knygoje „Tautų rekonstrukcija. Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija 1569–1999“⁸.

Zdziechowskio arba atskirų *krajojcų* mąstymas buvo stipriai išsakinijęs daugiatautėje Respublikos tradicijoje – Karūnos ir Lietuvos sąjungoje, kur drauge gyveno ne tik lenkai, lietuviai, bet ir rusinai, totoriai, vokiečiai, žydai, škotai, olandai, katalikai, kalvinistai, liuteronai, stačiatikiai, unitai ir t. t. XVI–XVII amžiais Europa buvo itin žiaurių religinių karų liudytoja. Buvo griauamos bažnyčios, daužomi viduramžių vitražai, žudomi kitalikiai. Tačiau Respubliką religiniai karai aplenkė. Atsakymas į Paryžiaus šv. Baltramiejaus naktį buvo Varšuvos konfederacijos 1573 metų aktas. Panašiai senosios Abiejų Tautų Respublikos žemėse gerokai pavėlavęs užgimė nacionalizmas ir naujųjų laikų tautos samprata. Daugiatautės, laisvės siekiančios valstybės atminimas išgyveno bemaž šimtą metų po jos žlugimo. Tą pasaulį iki nacionalizmo puikiai suprato Ježis Stempovskis, įžymus eseistas, kuris savo gražiame esė „Dnestro slėnyje“ rašė: „Į pasaulį atėjau lenkų šeimoje Ukrainoje 1894 metais. Šie žodžiai, iš pažiūros tokie paprasti, šiandien reikalingi daugybės paaiškinimų. Esmė ta, kad tėvų tautybė anais laikais turėjo šiek tiek kitokią prasmę negu šiandien. Jau nesnioji karta įprato laikyti tautybę savotišku rasiniu fatumu, kiekvienam naujai gimusiam užkraunančiu paveldėjimo našta. Kiekvienas, mums buvo sakoma, gimsta vokiečiu ar negru ir tik vėliau tampa žmogumi, jeigu apskritai juo tampa ...“

Stempovskis prisimena pasaulį, kuris jo akyse pradėjo nykti: „Mano atminime Rytų Europoje dar nieko panašaus nebuvo. Didžiulė Europos dalis, plytinti tarp Baltijos, Juodosios ir Adrijos jūrų, buvo viena didelė tautų šachmatų lenta, pilna salų, anklavų, keisčiausių susimaišiusių gyventojų darinių. Daugelyje vietų kiekvienas kaimas, kiekviena bendruomenės

⁸ Timothy Snyder, *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999*, vert. M. Pietrzak-Merta, Sejny: Wydawnictwo Pogranicze, 2006.

grupė, bemaž kiekvienas luomas kalbėjo skirtinga kalba. Mano gimtajame Dnestro vidurupio slėnyje dvarininkai kalbėjo lenkiškai, valstiečiai – ukrainietišškai, valdininkai – rusiškai su Odesos akcentu, pirkliai – žydiškai, dailidės ir staliai <...> – rusiškai su Naugardo akcentu, kiaulininkai kalbėjo sava tarme. Be to, toje pačioje apylinkėje dar būta bežemių šlėktų, kalbančių ukrainietišškai, moldavų kaimų, kalbančių rumuniškai; čigonai kalbėjo čigoniškai, turkų, tiesą sakant, jau nebuvo, bet Chotine, kitoje Dnestro pusėje, ir Kamenece dar stūksojo jų minaretai...

Be to, visi tie tautybės ir kalbų atspalviai nuolat kito. Lenkų sūnūs neretai tapdavo ukrainiečiais, vokiečių ir prancūzų – lenkais. Odesoje dėjosi nepaprasti dalykai: graikai tapdavo rusais, matyta lenkų, stojančių į *Sojuz Russkogo naroda* [rusų tautos sąjungą]. Dar keistesnių darinių rasdavosi iš mišrių santuokų. Jeigu lenkas veda rusaitę, – sakydavo mano tėvas, – vaikai dažnai būna ukrainiečiai ar lietuviai...⁹ Ježis Stempkowski buvo permainingų, naujų literatūrinių kalbų gimimo liudytojas, bet Dnestro slėnyje tie procesai buvo evoliucinio pobūdžio: „Palyginti daug pasikeitė gimtoji kalba, tačiau nė viena tų kalbų neišnyko. Mano jaunystėje kelios jų iš muzikiškų tarmių išsiskleidė į gražias literatūrines kalbas, kuriomis buvo rašoma iki tol negirdėto grožio eilės. Kai viena iš tautinių tradicijų pradėdavo silpnėti, iš greta gyvenančių tautybių padaugėdavo naujokių, kad ją palaikytų“¹⁰.

Ši ilgoka citata, mano nuomone, puikiai perteikia epochos iki nacionalizmo sampratos atsiradimo pasaulį, kur etninio grynumo, protėvių kilmės patikrinimo, kokios nors kalbos nugalėjimo, sienų kontroliavimo įsivaizdavimas atrodytų kaip nukrypimas ir barbariškumas. Skaitydami Stempkowskį ar Zdziechowskį, aiškiai suprantame, kad praradę tą pasaulį netekome kažkokios svarbios žmogaus egzistencijos dalies. Kaip rašė Stempkowski: „Tų keistų ir painių procesų paslaptis iš esmės buvo labai paprasta. Tais laikais tautybei nebuvo būdingas neišvengiamas rasinis fatališkumas, dažnai tai buvo laisvo pasirinkimo reikalas. Tas pasirinkimas neapsiribojo kalba. Dnestro slėnyje, per kurį perėjo daugelio civilizacijų aidai, kiekviena kalba apėmė kitokias istorines, religines, bendruomenines tradicijas, kiekviena žymėjo atitinkamą moralinį pagrindą, užgrūdintą triumfų, pralaimėjimų, svajonių ir sofistikos

⁹ *Ibid.*, p. 17.

¹⁰ J. Stempowski, *Eseje*, Kraków: Znak, 1984, p.15–17.

amžiais“¹¹. Po Antrojo pasaulinio karo Ježis Stempkowski įsikūrė Šveicarijoje, ir galbūt tai nebuvo atsitiktinumas. Apsigyveno valstybėje, kur lygiateisiais konfederacijos piliečiais laikomi šveicarai, kalbantys prancūziškai, vokiškai, itališkai ar retoromaniškai.

Mano nuomone, Zdziechowskio pažiūros susiformavo panašioje daugiakalbėje, daugiatautėje ir daugelio religijų aplinkoje. Be to, tautos ir kalbos pokyčiai sudarė vieną esminių permainų elementų, kuriuos išvalgiai suvokė Zdziechowski. Permains, kurios vilniečiui mąstytojui neteikė optimizmo. Kai sugretiname abu tautos sąvokos supratimo būdus, kai įsivaizduojame, į ką linkę pasirodė žmonės, kurie vadovaujasi fanatišku nacionalizmu, lengviau suvokiame Vilniaus universiteto, pavadinto jo įkūrėjo karaliaus Stepono Batoro vardu, rektoriaus perspektyvą. Tas griežtas dviejų tautos sąvokos supratimo būdų sugretinimas galbūt palengvins mums suprasti, kodėl po Antrojo pasaulinio karo, socializmo ir komunistinio žlugimo, Česlovas Milošas galėjo parašyti: „Jei kuris nors iš mūsų po daugelio metų ima teigti, kad sąmoningai suvokė stovįs „pabaigos akivaizdoje“, nereikia juo tikėti, nes tokio aiškaus sąmoningumo beveik niekas neturėjo, iš rašančių nebent Marianas Zdziechowski ir Stanislawas Ignacas Witkiewiczus“¹².

Zdziechowskiui nebuvo lemta išgyventi iki jo žlugimo nuojautų ir vizijų išsipildymo. Jis mirė 1938 metų spalio 6 dieną, kai juodi debesys jau kaupėsi virš Europos ir virš jo Vilniaus. Jam buvo pašykštėta stebėti jo pasaulio pabaigą, kurią jis buvo numatęs. Todėl eilėraštyje, skirtame Zdziechowskiui, kurį neseniai priminė iškilus lietuvių rašytojas Tomas Venclova knygoje „Aprašyti Vilnių“, Milošas rašo:

*Magnificencija Rektoriau, prisiartinau prie tavęs jaunutis,
Bibliotekos laiptais po Počobuto bokštu, ištapytu Zodiako ženklais,
Mieste, kurį nuo bolševikų atkovojo lenkų ulonai,
Sąmoningas, laukei „pabaigos akivaizdoje“.
Matydavau tave, kai pravažiudavai karieta, žirgų poros kanopos bildėjo
nelygiu grindiniu,
Nepripažinai automobilio, nei telefono.
Su šokiais, alyvų ir ievų žydėjimu, vainikais upėje nugrimzdo miestas.*

¹¹ *Ibid.*, p. 17.

¹² Cz. Miłosz, *Ogród nauk*, Lublin 1986, p. 32.

*Numirei pačiu laiku, tavo bičiuliai šnabždėjo linkčiodami galvomis:
„Betgi turėjo laimę!”¹³*

Būtent sąsaja su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste užgrūdino Zdziechowskį – parengė nacionalizmui – savo tautos išaukštinimui. Jis vis labiau vėrėsi kitoms kultūroms ir kalboms, kuriose gebėjo pastebėti vertingiausias dalykus. Geriausias jo santykio su tauta pavyzdys yra noras užglaistyti lenkų ir ukrainiečių konfliktą Galicijoje bei didelė pagarba rusų literatūrai ir kultūrai, nepaisant priešiško iš pradžių carinei, o vėliau bolševikinei Rusijai. Dėl to buvo teisūs Vilniaus laikraščiai, kai po Zdziechowskio mirties rašė, kad pasitraukęs „didžiausias europietis iš visų lenkų *kresowcu*“. Europietis, nes Vakarų kultūrą traktavo itin pagarbiai, pabrėždamas jos krikščionišką pobūdį, o krikščionybę pagrįstas moralinis universalizmas sudarė pamatą gerbti savo tautą bei kitas tautas. Kadangi, Zdziechowskio nuomone, kiekviena tauta turėjo atlikti savo svarbią misiją, savo asmeninę užduotį. Ši pagarbos ir didelio domėjimosi kitomis kultūromis pozicija privalo likti svarbi inspiracija ir XXI amžiuje.

Iš lenkų kalbos vertė Irena Katilienė

MARIAN ZDZIECHOWSKI AND NATIONALISM

Dr. Arkady Rzegocki

Summary

Marian Zdziechowski distinguished nationalism from patriotism as a process connected with the beginning of contemporary societies and the development of democracy. He considered nationalism in the 19th and 20th centuries to be similar to the former religious fanaticism in the 16th and 17th centuries. Nationalism leads to degeneration, fierce competition, relativism where the well-being of the nation is raised above everything else. According to Zdziechowski, patriotism means love for one's homeland, country, state, however, it preserves respect for other cultures, states. Zdziechowski was familiar with the concept of the nation. An analysis of his thinking shows that at the juncture of the 19th and 20th centuries in the lands of the former Republic of the Two Nations the universally wide spread understanding of the concept of nation was

¹³ T. Venclova, *Opisać Wilno*, vert. A. Kuczborska, Warszawa: Zeszyty Literackie, 2006, p. 159–160.

characteristic of another era – the era before the formation of the concepts of nationalism and of the nation in modern times. The method of understanding his identity drew Zdziechowski closer to other persons who considered themselves to be citizens of a multinational and political- geographic derivative of many religions such as was the Grand Duchy of Lithuania. The views of Zdziechowski were formed in a multi-language, multi-national and multi-religions environment. Changes in national values did not make Zdziechowski optimistic.